

Recenzijos

ĮDOMUS, VERTINGAS IR... AKTUALUS LEIDINYS

Rec.: Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais. Dokumentų rinkinys / Sudarytojai Algimantas Kasparavičius ir Pavel Libera. Vilnius: LII leidykla, 2013.

Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykiai 1918–1940 metais, pirmiausia ginčas dėl Vilniaus susilaukė nemažo mūsiškių istorikų dėmesio. Lietuvos TSR laikais apie tai daug rašė R. Žepkaitė, o nuo 1990 metų minėtus klausimus nagrinėjo daugelis istorikų. Jų nebevaržė cenzūra ir savicenzūra, įvairūs apribojimai naudotis archyvais. Svarbu ir tai, kad Lietuvos istorikai gali laisvai dirbti Lenkijos archyvuose, susipažinti su lenkų kolegų tyrinėjimais bei apibendrinamosiomis monografijomis, užmegzti asmeninius ryšius. Juk būtina betarpiškai žinoti, koks yra lenkų istorikų požiūris į kontroversiškus istorijos klausimus ir laikotarpius.

Tiesa, tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje spaudoje ir internete pasitaiko paraistorinių straipsnių bei komentarų, kurių autoriai ne tik kartoja neigiamus tarpukario laikotarpio stereotipus vienos arba kitos šalies atžvilgiu, bet ir sukuria naujų. Daugiau tokios „kūrybos“ yra Lietuvos informacinėje erdvėje, šiuo atveju atvirkščiai proporcingai valstybių gyventojų skaičiui. Nauji prasimanymai susiję ne tiek su tarpukariu, kiek su dabartiniais abiejų valstybių santykiais. Juose yra rimtų problemų, bet kai dabartinė Lenkijos vyriausybė kaltinama tuo, kad ji Lietuvą „išdavė Rusijai“, lieka tik stebėtis... Juokaujant galima paaiškinti, kad tai vyriausybei nepatiko kai kurių mūsiškių politikų samprata „Lietuva – regiono lyderė“. Keistai atrodo ir tai, jog Vilniuje spaudos kioskuose visiškai nebūna rimtų Lenkijos dienraščių bei savaitraščių. Lyginant su sovietiniu laikotarpiu mažėja mokančiųjų lenkų kalbą. Tai nėra gerai, nors dar

prieš keliolika metų viena žurnalistė išdėstė savo mintį, kad lenkų ir lietuvių santykiai taps nekonfliktiški, kai abiejų šalių jaunimas bendraus tarpusavyje vien tik angliškai. Norėtusi tikėti, kad tokios „Istorijos pabaigos“ nebus. Lenkija – įdomi šalis, kuri yra ir liks svarbi Lietuvai. Tad norint gerai pažinti jos istoriją ir kultūrą, susivokti šiuolaikinėje politikoje lenkų kalbą mokėti bet kurio atveju reikia.

Istorijos įvykiams ir procesams pažinti ne visada užtenka skaityti mokslinius tyrinėjimus ir sintetinius darbus. Archyvuose šaltiniuose kiekvienas įdėmus skaitytojas gali surasti detalių, kurios „praslydo“ tyrinėtoji, neatkreipė jo dėmesio. Tad skaitytojas turi galimybę suformuluoti savąją nuomonę apie įvykius ir taip kritiškai vertinti istorikų darbus.

Nepriklausomoje Lietuvoje buvo išleista vadinamųjų „baltųjų knygų“ pavidalo dokumentų rinkinių¹. Juose pateikiami oficialūs dokumentai arba kita neslapta informacija, parinkta siekiant pagrįsti Lietuvos poziciją Vilniaus klausimu. Šiuose leidiniuose, suprantama, negalima rasti XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigos – trumpo laikotarpio, kai Lietuva buvo užmezgusi su Lenkija diplomatinis santykius, – dokumentų. Užtat 2013 metais buvo išleistas stambus archyvinių, daugiausia diplomatijos, dokumentų rinkinys, kurį ir mėginame aptarti. Rašau „daugiausia“,

¹ Documents diplomatiques. Conflit polono – lituanien. Kaunas, 1924; *Urbšys J.* Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai. Kaunas, 1932.

nes leidinio pradžioje pateikta keletas susijusių su 1938 m. kovo 11 d. incidentu prie administracijos linijos ir tų pat metų kovo 17 d. Lenkijos ultimatumu Lietuvai dokumentų, kurie *in sensum stricto* nėra diplomatiniai. Tai abiejų valstybių policijos ir saugumo tarnybų pranešimai apie padėtį pasienyje, taip pat JAV ir Latvijos lietuvių organizacijų protestai prieš Lenkijos veiksmus Lietuvos atžvilgiu. Vien tik pastarieji protestai tada nebuvo „slapti“ ar „konfidencialūs“. Iš daugybės diplomatijos dokumentų vieši buvo tik 1938 m. kovo 17 d. ultimatas ir Lenkijos užsienio reikalų ministro plk. Juzefo Beko kalba Senate 1938 m. kovo 23 d. Būtent juos visus arba sutrumpinusi paskelbė tuometinė Lietuvos spauda. Tad įvade teisingai nurodoma, kad „dauguma lietuviškų dokumentų ir praktiškai visi lenkiški šaltiniai Lietuvoje publikuojami pirmą kartą“². Dokumentų rinkinys kruopščiai paruoštas ir sutvarkytas. Pateiktas 26 puslapių dokumentų sąrašas. Tai padeda surasti poziciją ne specialistui, kuris gal nelabai orientuojasi įvykių sekoje. Dokumentai išdėstyti chronologiniu principu, kuris, be abejonės, geriausiai tinka šiam leidiniui. Jo pabaigoje pateikta asmenvardžių rodyklė, o tai ne visada būna dokumentų rinkiniuose. Šioje rodyklėje nenurodyti asmenų gyvenimo metai, bet tai suprantama ir pateisinama. Daugelio dokumentuose minimų antraeilės svarbos ir atsitiktinių asmenų gimimo ir mirties datų nustatyti yra faktiškai neįmanoma, o gerai žinomų lengvai galima susirasti enciklopedijose.

Pasirinkta nelietuviškų asmenvardžių rašyba, mano požiūriu, yra optimaliausia. Dokumento pavadinime rašoma autentiška asmenvardžio forma, o skliausteliuose – fonetinė. Ši naudojama dokumento tekste, kuriame kitos pavardės rašomos tokiu pat būdu. Tada jų linksniavimas yra logiškas, nerėžia akies lingvistiniai monstroi, kaip antai „Chamberlain’eo“, „de Gaulle’aso“ *e tutti quanti*. Rusiškos pavardės rašomos tik fonetiškai, pagal kalbos komisijos reikalavimus. Trumpa reziumė (p. 581–585) yra tik anglų kalba, bet kažin ar nereikėjo jos, gal ir platesnės, taip pat lenkiškai?

² Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1939–1940 metais. Dokumentų rinkinys, p. 43.

Įvade rašoma, kad pagal pirminę idėją dokumentų rinkinys „Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais“ turėjo būti dvikalbis: visi dokumentai verčiami ir skelbiami abiem – lenkų ir lietuvių – kalbomis. Tačiau Lenkijos pusė – Lenkijos tarptautinių santykių institutas – „įsipareigojimus susiaurino“³, todėl dokumentai parengti tik lietuviškai. Tokiu atveju juo labiau reikėjo lenkiškos reziumės... Savotiškas leidinio trūkumas – nepateikta informacijos apie jo sudarytojus, nurodytos tik pavardės ir pagrindinės darbovietės. D-rą Algimantą Kasparavičių – keleto solidžių monografių, daugelio mokslinių straipsnių autorių, dažnai komentuojantį aktualius įvykius spaudoje, televizijoje bei radijo laidoje, – gal ir nebūtina pristatyti, o apie lenkų istoriką Pavlą Liberą reikėjo bent keleto sakinių informacijos.

Platų leidinio įvadą „parašė rinkinio sudarytojai“⁴, bet iš jo teksto matyti, jog lenkų istoriko indėlis labai kuklus. Faktiškai įvado autorius yra d-ras Algimantas Kasparavičius. Tai natūralu, nes rinkinys išleistas lietuviškai ir skirtas pirmiausia Lietuvos skaitytojams. Įvade d-ras A. Kasparavičius cituoja ir savo svarbiausias monografijas bei porą straipsnių. Jie visi daugiau ar mažiau siejasi su Lenkijos ir Lietuvos santykiais, o monografija „Lietuva 1938–1939 metais. Neutraliteto iliuzijos“ – visiškai tiesiogiai. Suprantama tad, jog A. Kasparavičius, kaip niekas kitas iš lietuvių istorikų, turėjo reikiamą kvalifikaciją dokumentų rinkiniui sudaryti ir parašyti įvadą. Jame koncentruota forma pateiktos kai kurios idėjos, suformuluotos minėtoje monografijoje apie Lietuvos užsienio politiką paskutiniaisiais nepriklausomybės metais. Ši politika vertinama mažiau kritiškai negu monografijoje, o juo labiau straipsnyje „Belaukiant Godo: ...“⁵, kuris skirtas ne vien Steigiamojo Seimo laikotarpio užsienio politikai. Kritiškumas yra geras dalykas,

³ Op. cit., p. 42.

⁴ Op. Cit., p. 44.

⁵ *Kasparavičius A.* Belaukiant Godo: Lietuvos užsienio politika Steigiamojo Seimo metais // Steigiamajam Seimui – 90. Pranešimų ir straipsnių rinkinys. Vilnius, 2011, p. 159–180.

bet kartais iš ankstesnių, įprastų formulių revizijos padaromos paradoksalios išvados. Istorikai Č. Laurinavičius, A. Kasparavičius ir kai kurie kiti savo tyrinėjimuose parodė, kaip TSRS pasinaudojo Lietuvos ir Lenkijos konfliktu tarpukaryje dėl Vilniaus savais tikslais. TSRS vaidmuo šiame konflikte, kurį be išlygų teigiamai vertino Z. Ivinskis savo straipsnyje „Lietuvos – Sovietų Sąjungos santykių dvidešimtmetis“, publikuotame 1969 metais žurnale „Aidai“, leistame Niujorke, buvo demitologizuotas.

O štai vienos partijos, nelabai palankios istorikams, programiniame dokumente apie „strateginę bendradarbiavimą“ su Lenkija rašoma: „<...> nekartosime tarpukario geopolitinės klaidos, kai viena Rytų kaimyninė valstybė pasinaudojo mūsų konfliktu ir **įkalė pleišta tarp Lietuvos ir Lenkijos** [išskirta mano – A. P. K.]. Turime priešintis panašioms užmačioms šiandien, nukreiptoms pakirsti ES šalių narių santarvę.“⁶ Tad ar tarpukaryje Lietuva buvo nepriklausoma valstybė, jei kovos dėl Vilniaus politika tolygi TSRS „įkaltam pleištu“? Štai kaip „globaliai“ interpretuojama istorikų ištirta TSRS politika Lietuvos atžvilgiu tarpukaryje... O juk alternatyvos – Nepriklausomos Lietuvos susitaikymo su *status quo* pripažintu 1923 metais Ambasadorių konferencijos – galutinis rezultatas dėl Antrojo pasaulinio karo kataklizmų galėjo būti tik vienas: Vilnius neatitenka Lietuvai, bet nelieka ir Lenkijai.

Iš tikrųjų, geri santykiai su Lenkija XXI amžiuje yra būtini, tuo pat metu ginant Lietuvos interesus ir mūsų negausius tautiečius šioje šalyje. Vargu ar tam gali padėti tarpukario propagandos tiražavimas, pavyzdžiui, prancūzų istoriko knygos, kurios originalas pasirodė 1928 metais, lietuviškas vertimas⁷. Jau gana tolimą praeitį geriau galima suprasti nagrinėjant konfidencialius tos epochos dokumentus, kuriuose propagandos iš principo negalėjo būti. Būtent toks dokumentų

rinkinys yra aptariamas leidinyse. Archeografiniu požiūriu jis pakankamai aukšto lygio, įvade nėra perdėtos Lietuvos užsienio politikos kritikos. Kitaip, tikriausiai, leidinys nebūtų „palaimintas“ reiklų recenzentų – prof. Alfonso Eidinto ir docento dr. Nerijaus Šepečio.

Leidinio įvade pažymėta: „Dokumentų paiešką nemažai apsunkino tai, kad Lietuvos ir Lenkijos archyvų fonduose trūksta ar sunaikinta nemažai dokumentų.“⁸ Intriguojantis klausimas, ar tarp trūkstamų dokumentų nebuvo kokio nors Lenkijos užsienio reikalų ministerijos priminimo ar papeikimo pradėjusiam eiti pasiuntinio Kaune pareigas F. Charvatui (Charwat) dėl jo tosto per iškilmingus pietus pasiuntinybės personalui ir svečiams – lenkų visuomenės atstovams Lietuvoje, atskiroje „Metropolio“ restorano salėje 1938 m. gegužės 3 d.? Pasiuntinybės karo atašė pulkininko L. Mitkiewičiaus (Mitkiewicz) liudijimu, pasiuntinio nepriklausomoje valstybėje tostas buvo: „*Obyśmy, my Poselstwo Rzeczypospolitej Polskiej na Litwie, stali jak najrychlej Województwem Kowieńskim.*“⁹ Šį neįtikėtiną tostą verta pateikti originalo kalba, nes jis buvo šiuurškščiausias tuometinės diplomatijos praktikos pažeidimas. Karo atašė pagrįstai pavadino jį „provokacija“.

F. Charvato „išsišokimas“ neatitiko Lenkijos užsienio reikalų ministro J. Beko jam duotos išsamios visiškai slaptos instrukcijos raidės ir dvasios. Užtenka priminti vieną instrukcijos punktą: „Pirmajame savo veiklos etape pasiuntinys Charvatas turi įtikinti Lietuvą, kad Lenkijos valstybė su sostine Varšuvoje nori kalbėtis apie gerus santykius su Lietuvos valstybe su sostine Kaune.“¹⁰ Taigi F. Charvatas viešai, nors ir neoficialioje aplinkoje, šiuurškščiai pažeidė griežto pavaldiniams ir išdidaus savo šefo instrukciją. Atšaukti iš posto tik pradėjusio darbą Kaune pasiuntinio

⁸ Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais. Dokumentų rinkinys, p. 42.

⁹ *Mitkiewicz L. Wspomnienia kowieńskie.* Warszawa, 1990, s. 83. (Vertimas: „Už tai, kad mes, Lenkijos Respublikos pasiuntinybė Lietuvoje, kuo greičiau taptume Kauno vaivadija.“)

¹⁰ Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1939 metais. Dokumentų rinkinys, p. 138.

⁶ Tėvynės Sąjungos–Lietuvos krikščionių demokratų rinkimų programa 2012–2016 metams. XVI Vyriausybės programa. Vilnius, 2012, p. 128.

⁷ *Martel R. Lenkija ir mes. Legenda ir istorija.* Chimeros ir realybė. Vilnius, 2013.

ministras politiniais ir prestižo sumetimais negalėjo, tad kokia buvo jo reakcija? Lieka nežinoma, nors „pamokymai“ F. Charvatui (jei tokių buvo), nebūtinai paties ministro išsakyti, padėtų geriau suprasti Lenkijos politikos Lietuvos atžvilgiu taktiką ir strategiją. Kaune sklido gandai apie Lenkijos pasiuntinio „norą“ paversti Lietuvą Lenkijos vaivadija, bet tuometinis kariuomenės vadas generolas S. Raštikis išeivijoje 1968 metais Londone išleistų L. Mitkievičiaus atsiminimų recenzijoje tokių nemini. S. Raštikis cituoja porą pastraipų apie F. Charvato tostą, vadina tai „toli siekiančiu netaktu“, bet tiesiai nerašo, ar 1938 metais jam buvo žinomas šis atvejis¹¹. Šiaip ar taip, Lietuvos valdžia visiškai nereagavo į neįprastą, švelniai tariant, Lenkijos pasiuntinio poelgį, diplomatinio incidento nebuvo.

Iš dokumentų matome, kad TSRS ir Trečiojo Reicho nepuolimo sutartis, pasirašyta 1939 m. rugpjūčio 23 d., nesukėlė didelio nerimo Lenkijoje. Lietuvos pasiuntinys Berlyne pulkininkas K. Škirpa užsienio reikalų ministrui J. Urbšiuviui rugpjūčio 26 d. pranešė apie pasikalbėjimą su Lenkijos ambasadoriumi: „Vokiečių – rusų nepuolimo paktą ponas Lipski aiškino kaip nedidelės reikšmės įvykį, kuris į pajėgų santykį prieš Vokietiją jokios įtakos nepadarys. Lenkija visada žiūrėjo į anglų prancūzų kombinacijas su Maskva labai rezervuotai. Tad Lenkijai nesudaro jokio siurprizo, kad iš tų kombinacijų nieko neišėjo. Iš Sovietų pusės pavojaus Lenkijai esą nesimato, nes Sov. Rusija pati prisibijo į karą įsivelti ir preferuoja laikytis nuošaliai nuo jo, jei jis kiltų.“¹² K. Škirpai antrino pasiuntinys Varšuvoje Jurgis Šaulys rugpjūčio 27 d. *pro memoria* apie lenkų politines nuotaikas ir rengimąsi atremti karinę Trečiojo Reicho agresiją: „Maskvos paktas pirmą dieną kiek sujaudino publiką, bet, po laikraščių intakos greit nusiramino ir pradėjo kritiškai vertinti patį paktą ir jo pasiekas: matyt ne tik neigiamas jo puses, bet ir teigiamus rezultatus,

liečiančius Japoniją, Ispaniją, o gal ir Italiją.“¹³ O aukštieji Lenkijos užsienio reikalų ministerijos tarnautojai pokalbiuose su J. Šauliu visiškai marginalizavo TSRS–Vokietijos nepuolimo sutarties svarbą: „Karo ar taikos klausimai: šioks ar toks išrišimas pareis nuo Hitlerio. Jo padėtis po Maskvos pakto šiuo atžvilgiu pasirodė **ne tik nepalengvėjusi, o žymiai pasunkėjusi, nes pats save Maskvos paktu izoliavo**“¹⁴ (išskirta mano – A. P. K.). Panašios nuotaikos vyravo ir visoje lenkų visuomenėje.

Vilniaus Stepono Batoro universiteto profesorius Stanislavas Svianievičius (Swianiewicz) savo prisiminimų knygoje pateikė keletą būdingų pavyzdžių, kaip išsilavinę žmonės džiaugėsi, kad „Hitleris susikompromitavo“ sutartimi su bolševikais, ir apibendrino primindamas H. Sienkievičiaus „Trilogijos“ vieno iš personažų, pono Paglobos, sentenciją: žmonių kvailumas, kaip ir Dievo mielaširdingumas, neturi ribų¹⁵. Karo su Vokietija pražūtingumą Lenkijai suprato tik nedaugelis jos intelektualų. Pats Svianievičius pamini savo įsitikinimą, jog, kariaujant Lenkijai su Vokietija, „[b]et kuriuo atveju mūsų rytinės žemės bus užimtos Rusijos“. Nesvarbu, kokia priedanga: prieš, „draugo“, Vokietijos arba Vakarų sąjungininko¹⁶. Paradoksaliai Lenkijos valdantieji sluoksniai ir visuomenė, neįvertindami Molotovo–Ribentropo pakto reikšmės, tarsi nesąmoningai laikėsi tokio pat požiūrio. Juk šis paktas buvo tik Trečiojo Reicho leidimas Raudonosios armijos neišvengiamai invazijai į rytines Lenkijos valstybės teritorijas. Stalinas nebūtų buvęs pasyvus Lenkijos ir Baltijos valstybių atžvilgiu ir be 1939 m. rugsėjo 23 d. garsiosios sutarties, ir jos slaptųjų protokolų.

Visi Lenkijos diplomatijos dokumentai rodo du esminius jos principus:

1. Be išlygų pripažįstama Lietuvos valstybė tuometinėmis sienomis su sostine Kaune.
2. Vilniaus klausimas Lenkijai neegzistuoja. Jokios Lietuvos pretenzijos nepriimamos

¹¹ Raštikis S. Tarp kūjo ir priekalo // Lietuva likimo keliais, t. IV. Kaunas, 1990, p. 269–270.

¹² Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais. Dokumentų rinkinys, p. 367.

¹³ Ibidem, p. 369.

¹⁴ Ibidem, p. 340.

¹⁵ Swianiewicz S. W cieniu Katynia. Warszawa, 1990, p. 39–41.

¹⁶ Ibidem, p. 14.

ir nesvarstomos. Situacija kardinaliai pasikeitė dėl Antrojo pasaulinio karo... Jei nuolat kalbama apie laisvės kainą, tai reikia turėti omenyje ir Vilniaus kainą. Neverta svarstyti alternatyvių scenarijų, bet nelogiška ir neracionalu, kai į sudėtingus ir prieštarigus didžiausio žmonijos istorijoje karo kataklizmo įvykius žvelgiama vien tik per Molotovo–Ribentropo pakto prizmę. Šiuolaikinė Lenkija

oficialiai pripažino Vilnių Lietuvos sostine ir vargu ar kada nors kvestionuos savo Seimo ratifikuotą sutartį. Rinkinyje spausdinami dokumentai šalia kitų dalykų rodo, kad su Lenkija įmanoma palaikyti konstruktyvius santykius, nors jie buvo užmegzti ultimatumu Lietuvai. Dabar, XXI amžiuje, kai nebėra Vilniaus problemos („pleišto“), juo labiau tokie santykiai yra galimi.

Algis Povilas Kasperavičius